

# هنجارهای اخلاقی حریم خصوصی در فضای مجازی

## آموزش عالی و آموزش‌های دانشگاهی

نویسندگان: دکتر اصغر زمانی<sup>۱</sup>، نرگس ترابیان (ایران)<sup>۲</sup>

پذیرش: ۱۳۹۶/۰۷/۲۹

دریافت: ۱۳۹۶/۰۳/۱۲

### چکیده

حریم خصوصی از مباحث مهم در حوزه حقوق و اخلاق اسلامی است، که در حقوق اسلامی با دو مفهوم عدالت و امنیت مرتبط است؛ از سوی دیگر، این مفهوم با رشد فناوری اطلاعات و نفوذ شبکه‌های ارتباطی و تأثیر بر کنش‌ها و تعاملات انسان‌ها- به‌ویژه در مراکز آموزش عالی و دانشگاه‌ها- به‌شکل برجسته‌تری در دهه‌های اخیر مطرح گردیده است. فضای مجازی آموزش عالی و آموزش‌های دانشگاهی از یک سوروباط دانشگاهیان را در نهایت سهولت قرار داده است، و از سوی دیگر امکان دست‌اندازی به حریم‌هایی که تا آن زمان در دسترس دیگران نبوده را فراهم آورده است. در این پژوهش هنجارهای اخلاقی در سه حوزه کاربران، مدیران و پردازشگران محتوای سایبری به‌روش بررسی اسناد و تحلیل اسنادی و بر مبنای آیات قرآنی و روایات اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج حاکی از آن است که هنجارهای اخلاق اسلامی حریم خصوصی در فضای مجازی آموزش عالی و آموزش‌های دانشگاهی با مفاهیم کلی صداقت، امانت، رازداری، تعهدپذیری و حریم خصوصی پیوند عمیقی دارد، و می‌تواند گام جدیدی در تبیین مبانی اخلاقی حق حریم خصوصی در مسائل نوظهور و پیچیده فضای مجازی و اخلاق فناوری اطلاعات در آموزش عالی داشته باشد.

**واژگان کلیدی:** هنجارهای اخلاقی، حریم خصوصی، آموزش‌های دانشگاهی، آموزش عالی، فضای مجازی

---

۱. استادیار گروه مدیریت آموزش عالی، مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، تهران، ایران،

[ofogh557@yahoo.com](mailto:ofogh557@yahoo.com)

۲. کارشناس ارشد گروه الهیات، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، [torabian\\_n@yahoo.com](mailto:torabian_n@yahoo.com)

## مقدمه

امروزه در فناوری اطلاعات و ارتباطات<sup>۱</sup> انقلاب شگرفی به وجود آمده، که زندگی همه انسان‌ها را تحت تأثیر قرار داده است؛ به‌طوری که با ورود رایانه و اینترنت در میان خانواده‌ها، ارزش‌های اجتماعی تحت تأثیر قرار گرفته و تغییراتی در رفتار و گفتمان نسل جوان به‌وجود آمده است.

با توجه به نقش فضای مجازی<sup>۲</sup> در توسعه جوامع، در جامعه ایران نیز به فناوری اطلاعات و ارتباطات اهمیت زیادی داده شده است؛<sup>۳</sup> به‌ویژه در دانشگاه‌ها و آموزش عالی کشور که- تقریباً- تمامی استادان و دانشجویان و حتی کارکنان با اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در تماس بوده، و در فضای مجازی مشغول تعاملات علمی، پژوهشی و دانشگاهی و کاری هستند؛ اما از آن‌جا که اخلاق یکی از ارکان هر پژوهشی است، لازم است در تعاملات پژوهشی دانشگاهیان در فضای مجازی نیز اخلاق حاکم باشد.

پیامبر اکرم ﷺ می‌فرمایند:

«إِنِّي بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»؛<sup>۴</sup> همانا من برای تمام کردن مکارم اخلاق مبعوث شدم.

بر این اساس، حجت بر دانشگاهیان در دانشگاه‌ها و نظام آموزش عالی کشور برای حفظ اخلاق در فضای مجازی و حریم افراد در آن، تمام است.

به‌نظر می‌رسد- تاکنون- حریم افراد در مباحث سنتی بیشتر مورد توجه قرار گرفته باشد؛ اما اکنون و با وجود گسترش فناوری اطلاعات بسیاری از مفاهیم، رویه‌ها و سنت‌ها دستخوش تغییر شده، و به‌تناسب این تغییر باید اخلاق استفاده از فناوری اطلاعات نیز وجود داشته باشد؛ چرا که به مدد این فناوری‌های نوین

---

1. Information and Communications Technology (ICT)

2. Cyberspace

۳. خدامرادی و همکاران، ۱۳۹۳.

۴. حر عاملی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص. ۱۷۴.

هنجارهای اخلاقی حریم خصوصی در فضای مجازی / ۱۳

و شبکه‌های اجتماعی<sup>۱</sup>، اطلاعات دانشگاهیان در محیط‌های دانشگاهی و بین دانشگاهی به راحتی در دسترس است.

بنابراین، یکی از دغدغه‌های جامعه دانشگاهی و آموزش عالی موضوع حریم خصوصی در فضای مجازی است؛ این حریم می‌تواند در خصوص رایانامه<sup>۲</sup> دانشگاهیان و یا دوربین‌های مدار بسته در محیط و محوطه‌های علمی، تارنمای<sup>۳</sup> دانشگاهیان، یادداشت‌های فضای مجازی دانشگاهیان، ویدئو کنفرانس‌ها، شبکه‌های اجتماعی و یا تدریس در آموزش الکترونیکی و حق مالکیت معنوی آنان باشد. این عوامل با استقلال دانشگاهی که- اخیراً- به دانشگاه‌ها تفویض شده است، ضرورت حمایت از حریم خصوصی دانشگاهیان در دنیای مجازی و شبکه‌های مجازی را دوچندان می‌کند تا دانشگاه‌ها و آموزش عالی از فرصت استقلال دانشگاهی برای تصویب و اجرای قوانین لازم در این خصوص استفاده نمایند؛ لذا این پژوهش قصد دارد صرف نظر از قوانین و مجازات‌های عدم رعایت حریم خصوصی افراد در فضای مجازی آموزش عالی، بیشتر به اخلاقیات و هنجارهای اخلاقی حریم خصوصی در فضای مجازی آموزش عالی و آموزش‌های دانشگاهی بپردازد.

### تبیین معنایی اخلاق

اخلاق جمع «خُلُق» و «خُلُق» است؛ به گفته راغب در کتاب «مفردات» این دو واژه در اصل به یک ریشه باز می‌گردد؛ چرا که «خُلُق» به معنای هیئت و شکل و صورتی است که انسان با چشم می‌بیند؛ و «خُلُق» به معنای قوا و سجایا و صفات درونی است که با چشم دل دیده می‌شود.<sup>۵</sup>

- 
1. Social Networks
  2. Email
  3. Website
  4. Video-Conferencing

۵. راغب اصفهانی، ۱۳۸۵، ذیل واژه «اخلاق».

بر این اساس، اخلاق مجموعه صفات روحی و باطنی انسان است، و به نقل بعضی دانشمندان، گاهی به اعمال و رفتاری که از خلقیات درونی ناشی می شود نیز اخلاق گفته می شود؛<sup>۱</sup> لذا مجموعه صفات روحی و باطنی انسان است.

ابن مسکویه رازی - دانشمند ایرانی - نیز می نویسد:

خلق همان حالت نفسانی است، که انسان را به انجام کارهایی دعوت می کند بدون آن که نیاز به تفکر و اندیشه داشته باشد.

در تعریف ابن مسکویه، اخلاق بر دو قسم زیر است:

۱. قسمی از آن طبیعی و به اصل مزاج آدمی بستگی دارد؛ مانند کسی که از

کوچکترین ناملایمی خشمگین می شود، می خندد و یا افسرده می شود.

۲. قسم دیگر ناشی از عادت و تمرین است، و چه بسا در آغاز از روی فکر

ناشی می شده؛ اما بر اثر تکرار - به تدریج - به شکل ملکه و خُلق و خوی

ثابت درمی آید، آن گاه بدون فکر و محاسبه عمل می کند.<sup>۲</sup>

در «فرهنگ فارسی معین» اخلاق به معنی خلق و خوی ها، طبیعت باطنی، سرشت

درونی و نیز به عنوان یکی از شعب حکمت عملی خوانده شده تا جایی که اخلاق دانش

بد و نیک خوی ها و تدبیر انسان برای نفس خود یا یک فرد خاص معرفی شده است.<sup>۳</sup>

از طرف دیگر، برخی معتقدند اخلاق - بیشتر - امری اجتماعی است تا فردی و

یا بستر مناسب اجتماعی است که شرایط رشد و توسعه اخلاقی خاص یا به عبارتی

وابستگی و پابندی به ارزشی خاص را فراهم می کند.

مطابق با این تعریف، وقتی صفت اسلامی بر اخلاق می افزاییم، مرزی برای آن تعیین کرده ایم

که محتوای آن با مرزبندی دیگر که حاوی صفت های دیگر است، می تواند متفاوت باشد.<sup>۴</sup>

---

۱. ر. ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، صص. ۲۴-۲۳.

۲. ر. ک: همان.

۳. معین، ۱۳۶۴، ص. ۱۷۴.

۴. محسنیان راد، ۱۳۷۵.

به‌طور کلی، مباحث اخلاقی چهار حوزه متفاوت زیر را شامل می‌شوند:

۱. اخلاق توصیفی<sup>۱</sup>؛ مطالعه و بررسی اخلاق یک شخص، گروه، قوم، کشور، فرقه، مکتب، دین و مانند آن به‌روش نقلی- تاریخی و با مطالعات میدانی.

۲. اخلاق هنجاری<sup>۲</sup>؛ بررسی هنجارها و ناهنجاری‌ها در رفتار، ارزیابی ملکات انسانی و تبیین آن‌ها به‌روش تحلیلی و استدلال عقلی.

۳. فرا اخلاق<sup>۳</sup>؛ بحث از ماهیت، معنا و روش‌شناسی احکام اخلاقی<sup>۴</sup>.

۴. علم تعلیم و تربیت؛ تعلیم شیوه آراستن نفس به فضائل و صفات نیک نفسانی و پرهیز عملی از رذائل و صفات زشت نفسانی.

نتیجه آن‌که علم اخلاق رشته‌ای از فلسفه است که درماهیت خوبی و حق- به‌قول فلاسفه در باب خوبی‌ها و حق‌ها- به‌بحث، گفتگو، کاوش و پژوهش پرداخته، و می‌کوشد روشن سازد که انسان چگونه باید باشد یا در زندگی چگونه باید رفتار کند تا به‌خوشی و سعادت دست یابد.

درعین حال، برخلاف علم روانشناسی که حالات و رفتار انسان را چنان‌که هست مورد بررسی قرار می‌دهد، هدف اخلاق آن است که دستورالعمل‌هایی برای رفتار انسان در زندگی معین کند، و بدین‌وسیله هنر زندگی کردن را به انسان بیاموزد؛ به‌همین جهت آن را علمی دستوری نامیده‌اند. در این میان خواجه نصیرالدین طوسی- حکیم و متکلم ایرانی- در تعریف اخلاق، نقش شناخت را برجسته کرده و می‌نویسد:

علمی است به آن‌که نفس انسان، چگونه خلقی اکتساب تواند کرد که جملگی

احوال و افعال که به اراده از او صادر می‌شود، جملگی جمیل و محمود بود.<sup>۵</sup>

---

1. Descriptive Ethics

2. Normative Ethics

3. Meta-Ethics

۴. شهریار، ۱۳۸۹.

۵. طوسی، ۱۳۶۰، ص. ۱۴.

## جایگاه اخلاق

قرآن کریم بر خورداری از اخلاق شایسته و تزکیه نفس را از شرایط رستگاری دانسته، و فساد اخلاق را منشأ بدبختی و زیانکاری بشر شمرده و می‌فرماید:

«قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا \* وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا»<sup>۱</sup>؛ هر که در پاکی آن-روح- کوشید، رستگار شد؛ و هر که آلوده‌اش ساخت، نومید گردید.

بر این اساس، پیامبران الهی علیهم‌السلام برای پی‌ریزی اساس مکارم اخلاق، تزکیه نفوس و تربیت انسان‌های با فضیلت به‌سوی بشر فرستاده شدند، و در طول قرن‌های متمادی- یکی پس از دیگری- در تحکیم و گسترش مبانی اخلاقی کوشیدند، شاگردانی را پرورش دادند و در سایه مبارزات و پایمردی‌های خویش نتایج درخشانی به‌دست آوردند.<sup>۲</sup>

قرآن مجید درباره فلسفه بعثت پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید:

«هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ»<sup>۳</sup>؛

اوست خدایی که از میان مردم بی‌کتاب، پیامبری از خودشان مبعوث کرد تا آیاتش را بر آن‌ها بخواند و آن‌ها را پاکیزه سازد و کتاب و حکمتشان بیاموزد؛ هرچند پیش از آن در گمراهی آشکار بودند.

امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام - در این ارتباط - می‌فرماید:

«لَوْ كُنَّا لَا نَرْجُو جَنَّةَ وَلَا نَخْشَى نَارًا وَلَا نَوَابًا وَلَا عِقَابًا لَكَانَ يُنْبَغِي لَنَا أَنْ نَطْلُبَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ فَإِنَّهَا مِمَّا تَدُلُّ عَلَى سَبِيلِ النَّجَاحِ»<sup>۴</sup>؛

۱. شمس، ۹-۱۰.

۲. زمانی و ترابیان، ۱۳۹۵.

۳. جمعه، ۲.

۴. نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۱، ص. ۱۹۳.

اگر امید به بهشت و ترس از آتش جهنم هم نداشتیم، باز شایسته بود در جستجوی مکارم اخلاق باشیم؛ زیرا از جمله اموری است که - انسان را - به راه رستگاری راهنمایی می‌کند.

این مسئله در احادیثی که از پیامبر اکرم (ص) و سایر پیشوایان معصوم (ع) رسیده است، با اهمیت فوق‌العاده‌ای تعقیب شده است.<sup>۱</sup>

### تبیین معنایی حریم خصوصی

هر انسانی دارای حقوق متعددی است، که یکی از مهم‌ترین حقوق فردی حق داشتن حریم خصوصی است؛ در دانشگاه‌ها نیز دانشگاهیان از حق حریم خصوصی برخوردارند، که وجود حریم خصوصی باعث می‌شود آزادی دانشگاهیان در جنبه‌های مختلف حفظ شود.

«حریم» در لغت به معنای منع است، «حرام»، «تحریم»، «احرام» و «حریم» یک ریشه دارند و چنان‌که ابن منظور - لغوی و ادیب مسلمان - می‌نویسد:

حریم آن چیزی است که حرام شده و نباید آن را لمس کرد.<sup>۲</sup>

فخرالدین طریحی - مفسر قرآن کریم - درباره معنای آن می‌نویسد:

اصل در تحریم، منع است.<sup>۳</sup>

در «لغتنامه دهخدا» نیز منظور از «حریم» بی‌بهره گردانیدن، بازداشت شده و حرام کرده شده که مس آن جایز نباشد، بیان شده است.<sup>۴</sup>

مطابق با این تعاریف، حریم به جوانب هر چیز که نیاز به آن باشد، گفته می‌شود.

---

۱. متقی هندی، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۱۶، ح ۵۲۱۷۵.

۲. ابن منظور، ۱۴۱۶.

۳. سید سعادت، ۱۳۹۱؛ به نقل از: مجمع البحرین.

۴. دهخدا، ۱۳۲۵، ذیل حرف «ح».

در تعریفی دیگر از حریم خصوصی آمده است:

حق افراد، گروه‌ها یا مؤسسات نسبت به این‌که خود تعیین نمایند که چه زمانی، چگونه و تا چه اندازه‌ای اطلاعات مربوط به آن‌ها به دیگران قابل انتقال باشد.<sup>۱</sup>  
بیان این نکته لازم است، که معنای اصطلاحی حریم فاصله چندانی با معنای لغوی آن ندارد.<sup>۲</sup>

بنابراین، مفهوم اصطلاحی حریم خصوصی همان تعریف حق خلوت است که برخی از آن به‌عنوان حق امنیت فردی، مصونیت مسکن و حیثیت و تعرض ناپذیری مکاتبات یاد نموده‌اند.

حق خلوت عبارت است از حق داشتن یک چارچوب محافظت شده، امن و خالی از اغیار که در آن به‌دور از مداخله و فشار دیگران - شخص - آن‌طور که میل دارد، زندگی کند.<sup>۳</sup>

از طرف دیگر - در نظام حقوقی ایران - حریم خصوصی تعریف نشده است؛ اما در نگاهی کلی حریم خصوصی را می‌توان مجموعه فضایی دانست که نمی‌توان بدون اجازه شخص به آن تجاوز یا تعرض کرد؛ یعنی دسترسی به آن فضا برای دیگران امکان‌پذیر نیست؛ هر چند قلمرو و مصداق‌های حریم خصوصی را قانون باید مشخص کند.

به‌صورت کلی، آزادی اندیشه، کنترل بر جسم خود، خلوت و تنهایی در منزل، کنترل بر اطلاعات شخصی، آزادی از نظارت‌های دیگران، حمایت از حیثیت و اعتبار خود و حمایت در برابر بازرسی‌ها و تجسس‌ها از مصداق‌های حریم خصوصی دانسته می‌شوند.<sup>۴</sup>

---

۱. انصاری، ۱۳۸۶.

۲. فاضل‌هرندی، ۱۳۶۷.

۳. مصطفی‌زاده، ۱۳۸۵.

۴. کوشکی، ۱۳۸۶.

## جایگاه حریم خصوصی در اخلاق

برای اهمیت حریم خصوصی در اخلاق اسلامی لازم است به کلام خدا و معصومین علیهم السلام توجه کرد، که حریم خصوصی فرد را بر سه دسته زیر تقسیم می‌کنند:

۱. احترام به حریم و حرمت مؤمن؛

در خصوص این اصل، قرآن کریم می‌فرماید:

«وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا»<sup>۱</sup>؛ چیزی را که به آن علم و آگاهی نداری دنبال مکن؛ زیرا گوش و چشم و دل، همه در پیشگاه خدای متعال مورد سؤال قرار خواهند گرفت.

هم‌چنین امام جعفر صادق علیه السلام فرمودند:

«الْمُؤْمِنُ أَعْظَمُ حُرْمَةً مِنَ الْكَعْبَةِ»<sup>۲</sup>؛ حرمت مؤمن از حرمت کعبه بالاتر است.

۲. توجه به کرامت انسانی؛

قرآن کریم در ارتباط با این اصل می‌فرماید:

«وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا»<sup>۳</sup>؛ فرزندان آدم را گرامی داشتیم، و آنان را در خشکی و دریا برنشانیدیم، و از چیزهای پاک به ایشان روزی دادیم و بر بسیاری از آفریده‌های خود، آنان را به گونه‌ای برجسته‌تری دادیم.

---

۱. اسراء، ۳۶.

۲. طبرسی، ۱۴۱۸، ص. ۸۳.

۳. اسراء، ۷۰.

بنابراین، ارزش و کرامت انسان در هر صورت باید حفظ شود؛ از جمله مواردی که باعث عدم رعایت این کرامت می‌شود، تجاوز به حریم خصوصی افراد و دانشگاهیان و عدم رعایت اخلاق حرفه‌ای و دانشگاهی است.

۳. لزوم عمومیت اذن در روابط اجتماعی.

برای حفظ کرامت انسان و رعایت حریم خصوصی افراد و دانشگاهیان باید اجازه گرفت؛ همان‌گونه که در سوره نور، اجازه گرفتن برای ورود به حریم خصوصی دیگران، مدنظر قرار داده شده است:

«فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ لَكُمْ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَى لَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ»<sup>۱</sup>

و اگر کسی را نیافتید، باز وارد نشوید تا اجازه یابید، و چون- به خانه‌ای درآمدید و- گفتند: برگردید، به‌زودی بازگردید که این برای تنزیه و پاکی شما بهتر است، و خدا به هر چه می‌کنید داناست.

### تبیین معنایی فضای مجازی و آموزش‌های مجازی

فضای مجازی دنیای وسیع و پیچیده‌ای است که گروه‌ها و افراد مختلف با گرایش‌ها، باورها و اعتقادات گوناگون در آن زندگی می‌کنند؛ از طرف دیگر، کلیدواژه زندگی در این فضا- به‌اشتباه- به کار نرفته است؛ چرا که توأمان و همگام با دنیای واقعی- و شاید بیشتر- بر وجود آدمی و باورهایش اثر می‌گذارد؛ لذا فضای مجازی مکانی است که فرد می‌تواند فعالیت‌های دنیای واقعی خود را به آن وارد کند.

از خصوصیات بارز این فضا می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. بی‌مکانی و از بین رفتن فاصله مکانی؛

۲. بی‌زمانی؛

۳. افزایش بی سابقه توان انسان‌ها برای مبادله و مراوده با یکدیگر و در نتیجه دگرگون‌سازی فرایند هویت‌یابی جمعی افراد.<sup>۱</sup>

فضای مجازی برای نخستین بار توسط ویلیام گیسون<sup>۲</sup> - نویسنده کانادایی - مورد استفاده قرار گرفت؛ این ترکیب برای او، فضایی تخیلی است که از اتصال رایانه‌هایی پدید آمده است.

در ادامه، محققان دیگر به تکمیل معنایی این ترکیب پرداختند از جمله تعاریف زیر:

- کنیزا: محیطی برساخته از اطلاعات نامرئی - اطلاعاتی است، که می‌تواند اشکال مختلفی به خود بگیرد.

- اندرسون<sup>۳</sup>: واقعیت مجازی، واقعیت خلق شده توسط رایانه است؛ واقعیتی که از آن رو مجازی یا مصنوعی است که در دنیای واقعی محیطی مادی، مکانی را اشغال نکرده است، و در اذهان کاربران در نتیجه تعامل با واسطه الکترونیکی وجود دارد.

- مایکل بندیکت<sup>۴</sup>: جهانی نو و موازی با جهان واقعی و مخلوق رایانه‌های جهان و ارتباط‌های بین آنان است.<sup>۵</sup>

بنابراین، فضای مجازی یک شبکه گسترده جهانی است، که شبکه‌های مختلف رایانه‌ای در اندازه‌های متعدد و حتی رایانه‌های شخصی را با استفاده از سخت‌افزارها و نرم‌افزارهای گوناگون و با قراردادهای ارتباطی به یکدیگر وصل می‌کند؛ لذا فناوری‌های ارتباط از راه دور، اساس فضای مجازی را تشکیل می‌دهند.<sup>۶</sup>

---

۱. خدایاری و همکاران، ۱۳۹۳؛ به نقل از: منتظر قائم، ۱۳۸۱.

2. William Gibson

3. Jon Anderson

4. Michael Benedict

۵. ر. ک: سید سعادت، ۱۳۹۱.

۶. دهقان، ۱۳۸۴.

جامعه دانشگاهی - امروزه - به نوعی با این فضای مجازی درآمیخته است؛ به نحوی که و بسیاری از تعاملات از قبیل تیم‌های مجازی و تعاملات ملی و بین‌المللی در این فضا صورت می‌گیرد؛ هم‌چنین، آموزش مجازی به معنای استفاده از شیوه‌های پیشرفته رایانه‌ای انتقال مواد و مطالب درسی به فراگیران، یادگیران، دانش‌آموزان و دانشجویان است. این تعریف، تبیین آموزش الکترونیکی است؛ اما از آن‌جا که - امروزه - نوع غالب ارائه آموزش این شیوه، روش‌های رایانه‌ای است - غالباً - این دو اصطلاح را به جای هم به کار می‌برند،<sup>۱</sup> که در دو مفهوم زیر استفاده می‌شود:

۱. مفهوم اعم؛ هر گونه ارائه و انتقال دانش و آموزش از طریق وسایل و

ابزارهای الکترونیکی از قبیل تلویزیون، رادیو و اینترنت؛

۲. مفهوم اخص؛ یادگیری از طریق اینترنت و وب به معنای آموزش

مجازی و الکترونیکی؛ این نوع خاص از آموزش، با مواردی مثل جنبه

انسانی یافتن، نقش‌ها، هنجارها، اخلاق، امور خصوصی و امور

روانشناختی - جامعه‌شناختی مواجه است.<sup>۲</sup>

بر این اساس، فناوری و گستره وسیع آن از یکسو و عدم نظارت و کنترل از سوی

تولیدکنندگان فناوری با دسترسی آسان همگان به آن، مباحث جدیدی را در این حوزه

پدید می‌آورد که - قبلاً - در آموزش سنتی و حضوری مطرح نبودند.<sup>۳</sup>

این مسائل، جریان آزاد ارتباطات الکترونیکی، فقدان فرهنگ‌سازی، عدم تعهد اخلاقی

و فقدان جامع نظارتی، عدم کنترل در رابطه و تعامل ارتباطات و اطلاعات را حتی در دانشگاه

نیز موجب شده است، لذا نقش مدیران و کاربران دانشگاهی فاقد اصول اخلاقی یا عدم

پایبندی آنان به ارزش‌های اخلاقی و انسانی در سوء استفاده‌های الکترونیکی بی‌تأثیر نیست؛

---

۱. علی‌پور و شالباف، ۱۳۸۷.

۲. همان؛ به نقل از: چنسی، ۱۹۷۶.

۳. علی‌پور و شالباف، همان؛ به نقل از: وستر، ۲۰۰۵.

چه این که استراق سمع، سوء استفاده از حریم افراد و سرک کشیدن در زندگی کاری مجازی، دزدی و سرقت حقوق مالکیت فکری، ترویج و تبلیغ ضد ارزش ها را سبب می شود.<sup>۱</sup>

### جایگاه حریم خصوصی در فضای مجازی

یکی از مباحثی که به واقعیت های آموزش مجازی و دانشگاهی و حریم خصوصی آن مربوط می شود، مباحث اخلاقی و حریم خصوصی در این فضا است.

به طور کلی، اخلاق و اصول حریم خصوصی از مباحثی است که - امروزه - در تمامی حوزه ها مطرح است، که این مهم در آموزش های دانشگاهی و آموزش عالی اهمیت دوچندانی دارد؛ چه این که دسترسی به اطلاعات الکترونیکی مثل دسترسی به اطلاعات شخصی فرد، حریم خصوصی محسوب می شود؛ لذا تعیین این که چه کسی چه اطلاعاتی از شخص را در اختیار داشته باشد، در حوزه حریم خصوصی آن فرد است.<sup>۲</sup>

بر این اساس، برخی از موارد وجود دارد که در مورد زندگی فرد است؛ مثل زندگینامه، تعداد فرزندان و نام آن ها و نام همسر، که در دانشگاه ها و آموزش عالی باید این اطلاعات حریم خصوصی فرد دانسته شده و از افشای آن در شبکه ها و فضای مجازی خودداری نمود؛ این اطلاعات علاوه بر اطلاعات شخصی و خانوادگی عضو دانشگاهی، شامل اطلاعات کاری، اطلاعات پرسنلی، حقوق و مزایای فرد نیز می شود؛ البته این موارد - تنها - نمونه ای از اطلاعات حریم خصوصی افراد است که در فضای مجازی نباید پخش گردد.

### هنجارهای اخلاقی حریم خصوصی در فضای مجازی دانشگاهیان

شخص دانشگاهی در فضای مجازی آموزش عالی و آموزش های دانشگاهی به عنوان عضو هیئت علمی، دانشجو و یا کارمند دارای حریم و حرمت است.

---

۱. علی پور و شالباف، ۱۳۸۷؛ به نقل از: ابراهیم زاده و همکاران، ۱۳۸۵.

۲. سید سعادت، ۱۳۹۱؛ به نقل از: شهریاری، ۱۳۸۶، شماره ۱۸.

بر این اساس، فضای مجازی در آموزش عالی جایی است که کاربران دانشگاهی با توجه به آزادی علمی- بدون قید و بندی- در آن مشغول کار هستند، و حتی برخی موارد مثل فیلتر بودن تارنماها و شبکه‌ها و یا هزینه‌ای بودن آن‌ها نیز در دانشگاه مفهومی ندارد؛ لذا در چنین وضعیتی، اگر فرد دارای مؤلفه‌های اخلاقی نیکو و حسنه نباشد، می‌تواند در دام نفس گرفتار آید، و- خواسته یا ناخواسته- حریم دیگران را نقض نموده و کرامت آن‌ها را در فضای مجازی خدشه‌دار نماید. از جمله مؤلفه‌های اخلاقی لازم در فضای مجازی دانشگاهی، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

### ۱. اخلاق علمی و حرفه‌ای

اخلاق حرفه‌ای<sup>۱</sup> شاخه‌ای از اخلاقیات در هر علم محسوب می‌شود، که انتظار می‌رود صاحب آن علم به این اخلاقیات و صفات آراسته باشد.

در دانشگاه‌ها نیز اخلاق حرفه‌ای حکم می‌کند دانشگاهیان- فارغ از قید و بندهای قانونی- مقید به رعایت برخی اصول باشند، و سرآمدی خود در جامعه را به‌ظهور برسانند؛ این صفات می‌تواند شامل عوامل متعددی گردد از جمله:

- پرهیز از تقلب علمی؛
- رعایت احترام استادان بزرگتر؛
- حفظ حریم خصوصی سایر دانشگاهیان در بعد حقیقی و یا بعد مجازی.

### ۲. صداقت

سخن درست گفتن در ذات هر انسانی قرار دارد؛ اما مشاهده می‌شود که با بزرگتر شدن و تعاملات در جامعه، گاهی این صفت نیکو در افراد رنگ می‌بازد، و شاید به این دلیل است که گفته‌اند حرف حق را باید از کودک شنید.

در دنیای واقعی افراد اگر در تعاملات خود متوجه عدم صداقت فرد شوند، ناراحت شده و فرد مذکور را مورد سرزنش قرار می‌دهند؛ اما در دنیای مجازی چون افراد یکدیگر را نمی‌بینند، نفس، بیشتر در خصوص کنجکاوی و تجسس و عدم رعایت حقوق دیگران تشویق می‌کند، و شاید به سادگی نتوان متوجه عدم صداقت فرد شد؛ زیرا برخی در شبکه‌های اجتماعی، هویت خود را پنهان کرده و با هویت جعلی وارد فضای مجازی می‌شوند.

این در حالی است که اقشار فرهیخته از جمله دانشگاهیان، به اخلاقیات آراسته بوده، و آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ»<sup>۱</sup> را سرلوحه کار خود در فضای مجازی قرار می‌دهند؛ لذا با فریب و دروغ در تارنماها و شبکه‌های مجازی به دنبال اهداف غیر معقول و غیر علمی نمی‌گردند، و حتی چند نام کاربری را به نام خود اختصاص نمی‌دهند.

### ۳. رعایت حقوق دیگران

عدالت، مفهومی است که همه انسان‌ها فارغ از هر نوع مذهب و گرایش فکری و ایدئولوژیکی به آن اعتقاد داشته، و انتظار دارند با آن‌ها این‌گونه رفتار شود. یکی از موارد عدالت، رعایت حق و حقوق افراد است؛ چه حقوق پدر بر فرزند و چه بالعکس و یا حقوق رئیس بر مرئوس و یا بالعکس.

در فضای مجازی نیز همه افراد جدای از سلايق سیاسی و علمی دارای حقوقی هستند که لازم است از سوی سایر دانشگاهیان- ولو دانشگاهیان مخالف نظرات آنان- رعایت گردد.

---

۱. توبه، ۱۱۹: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از خدا بپرهیزید و با صادقان باشید.

مصادیق عدم رعایت حقوق دیگران در دانشگاه نیز متعدد است، از تأخیر استاد در کلاس درس تا گرفتن وقت کلاس توسط برخی دانشجویان؛ در کلاس‌های الکترونیکی نیز عدم رعایت نوبت و یا گرفتن وقت کلاس از موارد عدم رعایت حقوق افراد به‌شمار می‌رود. از طرف دیگر، اگر به کلام قرآن و سنت مراجعه شود، موارد متعددی در خصوص رعایت حقوق دیگران و قسط و عدل مشاهده می‌شود؛ به عنوان مثال، قرآن کریم می‌فرماید: «وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَىٰ بِنا حَاسِبِينَ»<sup>۱</sup>؛ و ما ترازوهای عدل را به روز قیامت خواهیم نهاد، و هیچ ستمی به‌هیچ نفسی نخواهد شد، و اگر عملی به‌قدر دانه خردلی باشد در حساب آریم، و تنها علم ما برای حسابدگری کفایت خواهد کرد.

بنابراین، بر هر فرد دانشگاهی لازم است حقوق دیگران را رعایت نماید؛ البته رعایت عدالت و حقوق دیگران در سایر ادیان نیز مورد توصیه و تأکید قرار گرفته است. بیان این نکته لازم است که رعایت حقوق دیگران - تنها - در کلاس‌های درس مجازی نیست؛ بلکه در تولید محتوا نیز باید اطلاعات درست و با منبع‌دهی<sup>۲</sup> صحیح صورت پذیرد؛ به‌نحوی که حقوق مالکیت معنوی<sup>۳</sup> افراد حفظ شود، و یا در سایر فایل‌هایی که در شبکه‌های اجتماعی قرار می‌گیرد و یا در تارنماها قرار داده می‌شود، حقوق افراد رعایت گردد.

هم‌چنین، سایرین نیز موظفند هنگام استفاده از این مطالب حق کپی‌رایت<sup>۴</sup>، منبع‌دهی و عدم سرقت علمی<sup>۵</sup> را رعایت نمایند؛ علاوه بر این، دوربین‌های تلفن همراه دانشگاهیان و دوربین‌های امنیتی نصب شده در دانشگاه‌ها و مراکز

---

۱. انبیاء، ۴۷.

2. Professional Ethics
3. Moral Rights
4. Copy Right
5. Plagiarism

آموزش عالی و آسان‌برهای<sup>۱</sup> دانشگاهی و- بعضاً- کلاس‌ها و محیط کار کارکنان دانشگاهی و اعضای هیئت علمی نیز از عوامل مهمی هستند که در صورتی که اخلاق حکمفرما نباشد، می‌تواند حقوق دیگران را تضییع نماید، و حتی ابروی یک فرد را در برابر دیگر دانشگاهیان ببرد.

#### ۴. پرهیز از آزار دیگران

آزار و اذیت خود<sup>۲</sup> و دیگران<sup>۳</sup> حرام است، و مصداق حق الناس و حق النفس به‌شمار می‌آید.

قرآن کریم در دو آیه می‌فرماید:

- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ»؛ ای اهل ایمان! مؤمنان هرگز نباید قومی قوم دیگر را مسخره و استهزا کنند، شاید آن قوم که مسخره می‌کنند از خود آنان بهتر باشند؛ و نیز بین زنان با ایمان قومی دیگری را سخریه نکنند که بسا آن قوم از خود آن زنان بهتر باشند، و هرگز عیبجویی خود نکنید و به نام و لقب‌های زشت یکدیگر را نخوانید که پس از ایمان به‌خدا نام فسق- بر مؤمن نهادن- بسیار زشت است، و هر که توبه نکند چنین کسانی بسیار ظالم و ستمکارند.

- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ»؛

- 
1. Elevator
  2. Masochism
  3. Sadism

۴. حجرات، ۱۱.

۵. حجرات، ۱۲.

- ای اهل ایمان! از بسیار پندارها در حق یکدیگر اجتناب کنید، که برخی ظن و پندارها معصیت است، و هرگز تجسس نکنید و غیبت یکدیگر روا مدارید؛ هیچ‌یک از شما آیا دوست می‌دارد که گوشت برادر مرده خود را خورد؟ البته کراحت و نفرت از آن دارید، و از خدا پروا کنید که خدا بسیار توبه‌پذیر و مهربان است. بنابراین، بسیاری از کنجکاو‌های بی‌مورد در دانشگاه‌ها و محیط‌های علمی مصداق تجسس است، و این تجسس آزار دیگران و غصب حریم شخصی افراد را در پی خواهد داشت.

## ۵. رازداری و معتمد بودن

قرآن کریم می‌فرماید:

«عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا»؛ خدا به آنچه نزد رسولان است

احاطه کامل دارد، و به‌شماره هر چیز در عالم به‌خوبی آگاه است.

هم‌چنین، یکی از صفات خداوند، «ستار العیوب» بودن است که حکایت از اهمیت رازداری دارد.

بر این اساس، در دانشگاه‌ها نیز یکی از موارد مهم، اعتماد و رازداری است؛ همان‌گونه که دانشگاهیان، مجموعه‌های حراست و گزینش دانشگاه را امین و رازدار خود می‌دانند، انتظار دارند در فضای مجازی دانشگاهی نیز رازداری حاکم باشد؛ به‌عنوان مثال، مدیران فناوری اطلاعات دانشگاه که مسئولیت تارنماهای دانشگاه، سرویس‌دهی و خدمات فنی، مدیریت رایانامه‌های دانشگاهی و شبکه‌های مجازی و اجتماعی و نیز آموزش الکترونیکی را برعهده دارند، باید رازدار باشند؛ چرا که دانشگاهیان برخی از اطلاعات دانشگاهی و پژوهش‌های خود را بر روی این موارد ذخیره می‌نمایند.

در مجموع، با رازداری دانشگاهیان نسبت به یکدیگر و رازداری مدیران فناوری اطلاعات دانشگاهی - به‌تدریج - اعتماد میان دانشگاهیان شکل می‌گیرد و این شکل‌گیری اعتماد، رابطه بین دانشگاهیان با مدیران ارشد دانشگاه و عوامل فضای مجازی دانشگاه را تقویت می‌نماید.

## ۶. امانتداری، تعهد و مسئولیت‌پذیری

قرآن کریم می‌فرماید:

«إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ»<sup>۱</sup>؛ من برای شما پیغمبری امینم.

توجه به مفهوم اخلاقی آیه حاکی از آن است، که افراد امانتدار باید مسئول اطلاعات موجود در فضای مجازی دانشگاهیان باشند، و سایر دانشگاهیان نیز که از اطلاعات استفاده می‌کنند باید امانتدار بوده و در صورت دسترسی سهوی به محتوایی از سایر دانشگاهیان در فضای مجازی، امانتداری را رعایت نموده و با تعهد و مسئولیت‌پذیری خود نسبت به رعایت اخلاق دانشگاهی در محتوای سایر دانشگاهیان و یا اطلاعات آنان، زمینه ایجاد مدینه فاضله مجازی را به‌وجود آورند.

### نتیجه‌گیری

یکی از رسالت‌های آموزش دانشگاهی ترویج اخلاق است؛ اما در فضای مجازی آموزش عالی و آموزش مجازی- گاهی- رفتارهای غیر علمی و خلاف اخلاق دانشگاهی مشاهده می‌شود، که لزوم توجه به اخلاق دانشگاهی در این خصوص را تأکید می‌نماید.

به‌طور کلی، فضای مجازی در آموزش عالی کشور- در روابط دانشگاهیان- روز به‌روز نقش تازه‌ای پیدا می‌کند تا جایی که از تارنماها، رایانامه‌ها، آموزش الکترونیکی، کانال‌ها و شبکه‌های اجتماعی فراتر می‌رود؛ لذا باید سعی نمود در این میان سیاستگذاری نمود، و قوانین حقوقی متناسب درباره این موضوع وضع کرد و فرهنگ استفاده از فضای مجازی را برای رعایت اخلاقیات تقویت نمود.

بر این اساس، فضای مجازی آموزش عالی هم تهدید است و هم فرصت، که این مسئله تهدیدی علیه امنیت دانشگاه و خانواده‌های دانشگاهیان و فرد دانشگاهی به‌شمار می‌رود، و فرصتی برای رشد و تعالی فرد دانشگاهی، دانشگاه‌ها و کشور است. بنابراین، باید با دقت و ظرافت با این موضوع کنار آمد و همگام با پیشرفت فناوری‌های اطلاعاتی و رشد جوامع در حوزه مجازی، از ظرفیت‌های این حوزه برای رشد و توسعه و تعاملات دانشگاهی استفاده نمود، و با کثرت‌ها و موارد مزاحم حریم افراد در فضای مجازی نیز با جدیت برخورد نمود؛ اما همیشه پیشگیری راحت‌تر از درمان است؛ لذا باید قبل از لزوم به برخورد قانونی، با فرهنگ‌سازی و گسترش اخلاقیات در فضای مجازی آموزش عالی و رعایت حریم دانشگاهیان در این فضا، زمینه‌های گسترش فضای مجازی را فراهم نمود، و دانشگاهیان به‌عنوان نماد دانشی جامعه به این فضایل آراسته گردند تا گرفتار رذائل فضای مجازی- از جمله: سرقت ادبی، تقلب، استراق سمع، تبلیغ ضد ارزش‌ها، گسترش دروغ و تقلب، تهمت و افترا، سرک کشیدن به پروفایل و زندگی شخصی افراد و تخریب رقبا- نشوند. نتیجه آن‌که اگر اخلاقیات در فضای مجازی رعایت شود، می‌توان انتظار داشت که فردی بی‌حرمت نشود و حریم شخصی فردی دستخوش تاخت و تاز سایرین نشود، حقوق مالکیت معنوی افراد حفظ گردیده، سلامت و امنیت اجتماعی و روانی دانشگاهیان تأمین شده و صداقت، امانت، رازداری، تعهدپذیری و اعتماد میان جامعه دانشگاهی تبلور یابد.

## فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم؛ (۱۴۱۶)، لسان العرب، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۳. انصاری، محمد باقر؛ (۱۳۸۶)، حقوق حریم خصوصی، تهران: انتشارات سمت.
۴. خدامرادی، طاهره؛ سعادت، فرحناز؛ خدامرادی، طیبه؛ (۱۳۹۳)، بررسی میزان تأثیر استفاده از فضای مجازی بر ارزش‌های خانواده (مطالعه موردی: معلمان مقطع متوسطه سازمان آموزش و پرورش استان ایلام)، فرهنگ ایلام، دوره ۱۵، شماره ۴۵-۴۴: ۱۶۷-۱۵۵.
۵. خدایاری، کلثوم؛ دانشور حسینی، فاطمه؛ سعیدی، حمیده؛ (۱۳۹۳)، میزان و نوع استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه آزاد مشهد)، پژوهش‌های ارتباطی، سال ۲۰، شماره ۱: ۱۹۲-۱۶۷.
۶. طبرسی، علی بن حسن؛ (۱۴۱۸)، مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار، به تحقیق مهدی هوشمند، قم: دار الحديث.
۷. طوسی، خواجه نصیر الدین، (۱۳۶۰)، اخلاق ناصری، تهران: انتشارات علمیه اسلامیة.
۸. دهخدا، علی اکبر؛ (۱۳۲۵)، لغتنامه دهخدا، تهران: چاپخانه مجلس.
۹. دهقان، علیرضا؛ (۱۳۸۴)، قماربازی اینترنتی، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره‌های ۲-۳: ۷۲-۴۵.
۱۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ (۱۳۸۵)، مفردات الفاظ قرآنی، ترجمه مصطفی رحیمی نیا، تهران: انتشارات سبحان.
۱۱. زمانی، اصغر؛ ترابیان، نرگس؛ (۱۳۹۵)، اخلاق حرفه‌ای در دانشگاه، نخستین همایش ملی برنامه‌ریزی و تحول نظام آموزشی، قم: دانشگاه پیام نور.
۱۲. سید سعادت، فهیمه؛ (۱۳۹۱)، هنجارهای اخلاقی حریم خصوصی اسلام در فضای مجازی، تبریز: انتشارات دانشگاه هنر تبریز.
۱۳. شهریاری، حمید، (۱۳۸۹)، اخلاق فناوری اطلاعات، قم: انتشارات دانشگاه قم.

۱۴. حر عاملی، محمد بن حسن؛ (۱۳۷۲)، وسائل الشیعة فی تحصیل مسائل الشریعة، قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام لاحیاء التراث.
۱۵. علی‌پور، احمد؛ شالباف، عذرا؛ (۱۳۸۷)؛ اخلاق آموزش مجازی، اخلاق در علوم و فناوری، سال ۳، شماره‌های ۱-۲: ۴۳-۵۰.
۱۶. فاضل‌هرندی، محی‌الدین؛ (۱۳۶۷)، حریم در فقه شیعه، قم: انتشارات دار الفکر.
۱۷. کوشکی، غلامحسین؛ (۱۳۸۶)، حمایت از حریم خصوصی در مکان خصوصی در مقررات دادرسی کیفری ایران، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۸۵: ۱۵۰-۱۳۵.
۱۸. متقی‌هندی، علی بن حسام‌الدین؛ (۱۴۱۹)، کنز العمال فی سنن الاقوال والأفعال، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۱۹. محسنیان راد، مهدی؛ (۱۳۷۵)، اخلاق: ارائه مدلی برای روزنامه‌نگاری در جوامع اسلامی، رسانه، شماره ۲۸: ۷۷-۷۰.
۲۰. مصطفی‌زاده، فهیم؛ (۱۳۸۵)، مجموعه مقالات، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات.
۲۱. معین، محمد؛ (۱۳۶۴)، فرهنگ فارسی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر؛ (۱۳۷۷)، زندگی در پرتو اخلاق، قم: انتشارات نسل جوان.
۲۳. نوری، حسین بن محمد تقی؛ (۱۴۰۸)، مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام لاحیاء التراث.